УДК 398.9

Г.Ф. Каюмова

ҮСЕМЛЕК ОБРАЗЛАРЫ КУЛЛАНЫЛГАН ТАТАР ҺӘМ ТӨРЕК МӘКАЛЬЛӘРЕНДӘ КЫЙММӘТЛӘР ЧАГЫЛЫШЫ

Исследование пословичного фонда разных народов способствует осмыслению их отношений к ценностям. Витальные, нравственные, материальные и социальные ценности являются сущностно значимыми для современного общества, а пословичный фонд помогает определить стереотипы, шаблоны, определяющие роль данных ценностей в картине мира народов. В статье на основе описательного, сравнительного методов, а также метода контекстуального анализа показано, что образы растений в татарских и турецких пословицах олицетворяют такие качества как трудолюбие и лень, социальные отношения, стремление к развитию, красоту и уродство, устойчивость определенных качеств.
Ключевые слова: пословицы, тюркские народы, фитонимы, витальные ценности, нравственные ценности, социальные ценности, материальные ценности.

The study of the proverbial fund of different peoples contributes to the understanding of their attitudes towards values. Vital, moral, material and social values are essential for modern society and the proverbial fund helps to define stereotypes, patterns that determine the role of these values in the picture of the world of peoples. Based on descriptive, comparative methods, as well as the method of contextual analysis the article shows that the images of plants in Tatar and Turkish proverbs personify such qualities as diligence and laziness, social relations, the desire for development, beauty and ugliness, the stability of certain qualities.
Keywords: proverbs, Turkic peoples, phytonyms, vital values, moral values, social values, material values.

Мәкаль – «хикмәтле сүзгә, йомгакланган тирән фикергә корылган тотрыклы образлы гыйбарә, вакыйга яки ситуацияләргә охшашлык һәм тәңгәллек нигезендә бәя бирүгә хезмәт итә торган фәлсәфи-дидактик хөкем ул. Урынлы кулланылганда, бу хөкем кире кагылгысыз хакыйкать һәм бәхәскә урын калдырмый торган өлге-норма буларак кабул ителә. Чөнки мәкальләр – халыкның күп буыннар тарафыннан сыналган акыл һәм тәҗрибә җимешләре»,– дип яза М. Бакиров [Бакиров, б. 90] Әнә шундый үзенчәлекләргә ия булуы аларның иң еш һәм тәфсилле, төрле яклап фәнни өйрәнелә торган фольклор әсәрләре булуына китерә. Мәкальләрне өйрәнүдә фәндә төрле юнәлешләр актив үстерелә һәм дәвам иттерелә. Халык авыз иҗатының әлеге бай катламын Н. Исәнбәт, Х. Мәхмүтов, М. Бакиров һ.б. галимнәр өйрәнәләр. Нәтиҗәдә аларның жанр хасиятләре, тематик төркемнәре, лингвомәдәни кыйммәтләре һ.б. аспектлар җентекләп өйрәнелә. Соңгы елларда тугандаш һәм тугандаш булмаган халыкларның мәкальләрен чагыштырып өйрәнүдә дә кызыклы фәнни хезмәтләр язылып тора,

шул исәптән татар мәкальләре дә башка халыкларның шул афористик жанрга караган үрнәкләре белән янәшә куеп тикшерелә. Мәсәлән, Г.Р. Мөгътәсимова мәкаләләрендә татар һәм уйгур мәкальләрендәге үсемлек атамаларына күзәтү ясала [Мугтасимова, Туэрсюньтаи, 2016]; А.Р. Әхмәтшина диссертациясендә татар, рус һәм француз мәкальләренә семантик характеристика бирелеп, охшаш һәм аермалы яклар билгеләнә [Ахметшина, 2000]; З.А. Биктаһирова, Г.С. Хаҗиева-Демирбаш татар һәм төрек мәкальләрендә шәхси исемнәрнең вазифаларын ачыклыйлар [Биктагирова, Хазиева-Демирбаш, 2012]. Шулай да татар һәм төрек мәкальләрен чагыштырып өйрәнүдә ачыкланмаган, тиешле дәрәҗәдә өйрәнелмәгән аспектлар да шактый. Шуларның берсе – мәкальләрдә кыйммәтләр чагылышын тикшерү. Бу – шактый киң, төрле ноктадан өйрәнүне таләп итә торган тема, фактик материалның муллыгы да җитди эзләнүләр сорый. Шуны истә тотып, без теманы беразтаррак – үсемлек атамалары, фитонимнар кергән мәкальләр кысаларында өйрәнүне максат итеп куйдык. Нәкъ шушы үрнәкләргә тукталу очраклы түгел, чөнки паремияләрдә үсемлекләр дөньясы кешелек дөньясы белән тыгыз бәйләнгән, Г.Р. Мөгътәсимова язганча, «үсемлекләрне атау юлы белән, кеше үз дөнья картинасын тудыра» [Мугтасимова, Туэрсюньтаи, 2016]. Бу фикер белән тулысынча килешкән хәлдә, үсемлек дөньясы белән бәйле лексиканың кыйммәтләрне ачыклауда да зур роль уйнавын ассызыклап китү сорала. Без моны татар һәм төрек мәкальләре мисалында күзәтәбез. Чыганак буларак Н. Исәнбәтнең «Татар халык мәкальләре» томлыклары [Исәнбәт, 1959; 1963; 1967], «Татар халык мәкальләре һәм әйтемнәре» хезмәте (төзүчеләре Л. Мөхәммәтҗанова, И. Ямалтдинов) [Татар халык мәкальләре..., 2020] һәм Й. Чотуксекен [Çotuksöken, 2004], М. Сарачбашы [Saraçbaşı, Minnetoğlu, 1978], Х. Эрол Йолдыз [Atasozleri ve deyimler…, 2019] хезмәтләрендә тупланган төрек мәкальләре файдаланылды. Фитонимнар, гомумән, үсемлекләр дөньясына караган образлар мәкальләрдә түбәндәге кыйммәтләрне чагылдыруда актив катнаша.

1. Виталь кыйммәтләр. Виталь, ягъни яшәеш, куркынычсызлык, сәламәтлек, иминлек белән бәйле кыйммәтләр яшәешнең нигезен тәшкил итә, дибез. Галимнәр ассызыклавынча, традицион фольклор үсешенең иң борынгы этапларында виталь кыйммәтләр аеруча игътибар үзәгенә алынган [Каминская, б. 53]. Без дә мәкаләдә бу аспектны читләтеп үтмәдек. Татар һәм төрек мәкальләрендә бу яктан охшашлыклар шактый күп. Күп кенә мәкальләрдә хәрәкәтнең тормыш һәм сәламәтлек нигезе булуы аңлашыла. Мәсәлән, *Хәрәкәттә – бәрәкәт* дигән татар мәкаленең төрек телендә дә эквиваленты бар. Төрек мәкальләрендә хәрәкәт, үсешне тормыш-яшәешнең нигезе дип атаганда, су һәм суүсем образлары да ярдәмгә килә. Мәсәлән: *Akan su yosun tutmaz.*

Бу очракта даими агып торган су хәрәкәт, үсеш символы булып тора, мондый суда зарарлы матдәләр, пычрак, суүсемнәр тупланырга өлгерми, дигән фикер белдерелә, ягъни суүсем образы биредә тискәре мәгънәдә килә.

Ризыкны кешенең нигез ихтыяҗы буларак таныйлар, ул – куәт-энергия, яшәү чыганагы да ул. Күп кенә үсемлекләр, аларның тамырлары, җимешләре, бөртекле культуралар да мәкальләрдә виталь кыйммәтләрне чыгылдыруда катнаша. Шунысы кызыклы: алар арасында образлар ягыннан охшаш паремияләр дә очрый. Мәсәлән, татар халкының *Тавык төшенә тары керә* мәкале төрек халкында түбәндәге вариантта чагылыш таба: *Aç tavuk kendini buğday ambarında sanır.* Шулай да кыйммәтләр чагылышы ягыннан бу ике мәкаль аерыла: төрек мәкалендә нәкъ менә бодай образы виталь мәгънәгә ия булып, ач тавыкның яшәү шарты буларак аңлашыла. Татар мәкалендә бу очракта витальлек чагылыш тапмый диярлек, бөртекле культура – тары – хыял, омтылыш, хәтта фетиш мәгънәсенә якын тора. Шул ук вакытта татар мәкальләрендә дә үсемлек атамалары виталь ресурс буларак еш кулланылалар, һәм алар тарихи фактлар – 1921 елгы ачлык, Бөек Ватан сугышы елларындагы кытлык һ.б. белән аңлатыла. Татар халкының бу өлкәдәге фаҗигалы тәҗрибәсе шактый зур булу аның мәкальләрдә дә чагылыш табуына алшарт булып тора. Мисал рәвешендә түбәндәге мәкальләрне атый алабыз: *Ак алабута – ачлык елның бодае; Әтнек барда ач үлмиләр; Ачлык елны – алабута, туклык елны йолкып ута.*

Сирәгрәк булса да, виталь кыйммәтләрне чагылдырган мәкальләрдә артык күп, комсызланып ашауның зыяны хакында да искәртелә. Түбәндәге мәкальгә игътибар итик: *Saman elinse samanlık senin.* Биредә сәламәтлекне саклау печән эскертен саклау метафорасы аша бирелә. Мәкальләрдә еш кына ашау гамәле артында күпкә тирән мәгънә ята. Әйтик, түбәндәге төрек мәкале беренче карашка гына груша, алмаларны ашау серләренә төшендерә, грушаны кабыгыннан чистартып, ә алманы санап кына ашарга кирәклеген искәртә: *Armudu soy ye, elmayı say ye.* Асылда исә биредә һәр эшне уйлап башкару турындагы фикер үткәрелә.

2. Матди кыйммәтләр. Тикшерелгән мәкальләр арасында бу яктан җиләк-җимеш һәм яшелчә атамаларының кулланылышы кызыклы. Татар мәкальләрендә алар еш кына антиномик мөнәсәбәтләрдә кулланылалар, мондый очракларда үзебезнең туфракта үскән җимеш – очсызлык, затсызлык, ә җылы якларда үстерелә торган җимешләр затлылык, дәрәҗә, бай тормыш атрибуты буларак кулланыла. Мәсәлән: *Бирәүгә торма кирәк, бирәүгә хөрмә кирәк; Җимеш юк җирдә чөгендерне дә әфлисун диләр.* Төркиядә авыл хуҗалыгы алга киткән, һәм биредәге климат төрле-төрле җимешләр үстерергә мөмкинлек бирә, шуңа күрә үсемлекләр бу яктан антиномия хасил итә алмыйлар. Аның каравы җимеш, яшелчәләрнең матди байлык чыганагы буларак кулланылышында күләмне, микъдарны белдерүче сүз төркемнәре, бигрәк тә саннар еш кулланыла. Мондый мәкальләр гадәттә бүләкне зурлыгына карап кабул итүне гаеплиләр, бүләк-күчтәнәчнең кечкенәсенә дә шатлануны хуплыйлар. Мәсәлән: *Yarım elma, gönül alma; Hatır alma bir elma.*

Тормышта матди кыйммәтләр бүленешендә була торган гаделсезлек түбәндәге төрек мәкалендә дә чагылыш таба: *Armudun iyisini*

ayılar yer, ягъни турыдан-туры тәрҗемә иткәндә, иң яхшы грушаларны аюлар ашар. Әлеге мәкаль тормышта төрле сәбәпләр аркасында иң яхшы бүләкләрнең, матди кыйммәтләрнең аларга лаек түгел кешеләр кулына керүе хакында сөйли. Әлбәттә, кешелек, җәмгыять моңа каршы торырга тиеш, әмма, борынгылар кисәтүенчә, бу күренешнең тамырын корытып булмый.

Матди кыйммәтләрне символлаштырып килүче образ буларак икмәк, бодай икмәге төрки мәдәниятләрдә еш кулланыла. Түбәндәге төрек мәкалендә исә ул образ-символ булып кына килми, матди һәм күңел, рух байлыкларының каршылыкта торырга тиеш түгеллеген дә ассызыклый: *Buğday ekmeğin yoksa buğday dilin de mi yok?* Биредә кунакчыллык идеясе дә алга чыга: аерым очракларда бодай теленең (татлы, әдәпле, матур тел буларак аңлашыла) бодай икмәген алыштыра алуы ассызыклана.

3. Социаль кыйммәтләр. Мондый мәкальләрдә укытучы һәм укучы, гаилә әгъзалары, гаилә һәм дуслар арасындагы мөнәсәбәтләр, затлы һәм бай гаиләдән чыккан кеше тасвиры, коллективизм идеясе алга чыга. Арада татар һәм төрек мәкальләре арасындагы охшаш вариантлар (образлар охшашлыгы урын алган һәм бары тик төп идея, мәгънә уртаклыгы сакланган очраклар да) шактый булуы ачыкланда. Түбәндәге мәкальгә игътибар итик: *Ağaç ne kadar yüksek olsa da yaprakları yere düşe; Агач нинди генә биек булса да, тамыры җирдә булыр.* Аңлашылганча, ике мәкальдә дә агачның биеклеге социаль баскычның югары катына карата метафорик яңгыраш ала, ә җир метафорасы биеклекнең иллюзия, вакытлыча күренеш булуын ассызыклый, төрек мәкалендә вакытлылык яфраклар коелу метафорик образы аша ассызыклана, ә татар мәкалендә бары биеклеккә, ягъни затлы чыгыш, ата акчасы һәм дәрәҗәсенә ышануның һәлакәт белән янавы да беркадәр чагылыш таба, чөнки бу дәрәҗә, бөеклек җир тормышы, нәсел-нәсәп, ата-бабалар хезмәте белән алшартланган, боларны оныту һәлакәткә илтә.

Социаль кыйммәтләр арасында остаз һәм укучы, өйрәнчек мөнәсәбәтләренә кагылышлы мәкальләр дә очрый. Бу яктан *Hocanın vurduğu yerde gül biter* мәкале кызыклы. Аңлашылганча, бу мәкаль элекке реалияләрне чагылдыра. Татар телендә мондый социаль мөнәсәбәтләр, мәдрәсәгә баласын китергәндә, ата-ананың остазга атап әйтелгән канатлы сүзләрендә күренә: *Ите сезгә, сөяге безгә*. Күренгәнчә, фитоним буларак, роза гөле образы төрек мәкалендә генә урын ала, остаз сугудан кызарган урын гөл сурәте белән чагыштырыла. Мөгаен, мондый образ Төркиядәге һава шартларында роза гөленең иркен үсүе һәм еш очравы белән дә аңлатыла торгандыр. Хәзерге вакытта һәр ике халыкта да балага карата гуманлы мөнәсәбәтләр өстенлек итә.

Социаль мөнәсәбәтләрдә тигезлек мөмкин түгеллеге татар мәкальләрендә дә, төрек мәкальләрендә дә ассызыклана. Бу яктан мәкальләрне берничә төргә аерып карарга мөмкин:

1. Туганлык, гаилә, дуслык һәм башка төрле якын мөнәсәбәтләрнең үзара көйләнешен чагылдырган үрнәкләр. Халык, үз тәҗрибәсенә

таянып, шуңа игътибар итә: кеше иң элек якыннарын кайгырта, башкаларның мәнфәгате, алар белән мөнәсәбәтләрне көйләү икенчел әһәмияткә ия. Бу яктан төрек мәкалендә иң элек ботакның төбенә төшкән груша образы үзенчәлекле: *Armut dalının dibine düşür*. Төрле тип мөнәсәбәтләрнең тотрыклылыгын кешеләрнең холык, максатлары буенча яки башка яктан охшашлык, уртаклыклар булу тәшкил итә. Төрек мәкалендә бу яктан юкә образы кулланылган мәкаль кызыклы: *Ihlamurdan odun olmaz, beslemeden kadın olmaz.* Охшаш мәгънәгә ия татар мәкалендә тирәк образы кулланыла: *Ир белән хатын – куш тирәк: төбе бер дә тамыры бер.* Төрек халкында гаилә кануннары, гаилә әгъзаларының бердәм булу хасиятенә аеруча зур игътибар бирелә. Түбәндәге мәкальдә кеше үзе – агач, ә туганнары, дуслары яфраклар буларак гәүдәләнә: *Ağaç yaprağıla gürler.* Татарларда да охшаш мәкаль бар: *Агач яфрагы, кеше – гаиләсе белән матур.* Шунысы кызык: татар мәкалендә агачның яфраклар белән, ә кешенең кылган эшләре белән бизәлүе дә ассызыклана (*Агачны яфрак, кешене хезмәт бизи*).

2. Социаль иерархиягә нигезләнгән мөнәсәбәтләрне чагылдырган мәкальләр. Төрки халыкларда буйсынып эшләү һәм яшәүгә караганда, җаваплы, дәрәҗәле булу – «баш булу» идеясе алга чыга. Мәсәлән: *Baş ol da, istersen soğan başı ol.*

3. Коллективизм кыйммәтләрен чагылдырган мәкальләр. Кеше өчен тирәлекнең әһәмияте гаять зур, шәхес һәм җәмгыять мөнәсәбәтләре – халык авыз иҗатында да, әдәбиятта да иң киң яктыртылган темаларның берсе. Түбәндәге мәкальгә игътибар итик: *Uzüm üzüme baka baka kararır.* Аңлашылганча, биредә билгеле бер социаль төркемгә караган кешеләр йөзем тәлгәше белән чагыштырыла. Тәлгәштәге йөземнәрнең бер-бер артлы карала, пешә баруы – коллективта да кешеләрнең бер-берсенә йогынты ясавына ишарә. Татар халык иҗатының афористик жанрларында да охшаш мәгънәгә ия булган үрнәкләр очрый. Мәсәлән: *Иш ишен табар, имән кушын табар.* Бу мәкальләр якыннан аралашу даирәсен тәфсилләп сайлауга этәрә, җаваплы, тырыш кешеләр арасына тартылган очракта, үзең дә шундый булырга омтыласың; җаваплылыкны үз өстенә алырга курыкканнар башкаларны да баткаклыкка этәрә. Шул ук вакытта җавапсыз (ялкау, куркак, тырыш, гадел һ.б.) булган очракта аңлы һәм аңсыз рәвештә кешенең нәкъ шундый тирәлеккә тартылу куркынычы кисәтелә. Коллективизм кыйммәтләре борынгыдан килә, хәзерге вакытта ул Шәрык мәдәниятендә дә өстенлек итә, Көнбатыш мәдәнияте исә индивидуальлекне әһәмиятле кыйммәт буларак таный. Татар мәдәниятендә коллектив, бердәмлек ярдәмендә ирешелгән уңышлар югары бәяләнә, тарихи реалияләр дә (ачлык еллары, сугыш еллары) аларның мөһимлеген, шушы сыйфат, хасиятләр ярдәмендә ил, халыкның исән калуын ачык күрсәтә. Болар, мәсәлән, түбәндәне мәкальдә чагылыш таба: *Калын-юан булса да, ялгыз агач өй булмас; күпме изге булса да, ялгыз егет би булмас.* Ялгыз кешенең мөмкинлекләре чикле булу төрек телендә чәчәк образы аша ассызыклана: *Bir çiçekle*

yaz olmaz. Эквивалент татар мәкален дә очратабыз: *Бер карлыгач яз китерми.*

Әхлак – шактый киң, заман үзгәрү белән, үзгәрешләргә дучар була ала торган, шул ук вакытта мәңгелек хасиятләргә дә ия булган үзенчәлекле күренеш. Әхлакый кыйммәтләрнең мәкальләрдә чагылышын тикшергәндә, без әлеге терминны фәлсәфи категория буларак аңлыйбыз һәм аның «иҗтимагый аң формасы, шәхеснең үзкыйммәтен, бәхетле һәм лаеклы тормышка омтылуда һәркемнең тигезлеген раслауга юнәлдерелгән, кешелеклелек идеалларын, тарихның гуманлылык перспективасын чагылдырган иҗтимагый мөнәсәбәтләрнең бер төре» [Гусейнов, б. 342] булуын күздә тотабыз. Төрки халыкларның мәкальләрендә үсемлекләр дөньясы белән бәйле образлар төрле әхлакый сыйфатлар хакында метафора ярдәмендә сөйләшергә мөмкинлек бирә. Бөртекле культуралар белән бәйле образлар еш кына тырышлык һәм ялкаулыкны, хезмәт сөючәнлекне, үзара ярдәмләшеп яшәүне хуплаган мәкальләрдә очрый. Боларда тырышлык – ялкаулык, яхшылык – начарлык каршылыгы бөртекле культуралар – чүп үләне, очсыз культура – кыйбат культура антиномиясе ярдәмендә күрсәтелә. Бу үзенчәлек һәм татар, һәм төрек мәкальләре мисалында раслана. Мәсәлән: *Ялкауның җиренә бодай чәчсәң, билчән үсә; Arpa eken buğday biçmez* һ.б. Уңганлык сыйфатлары егетләргә дә, кызларга да хас булырга тиеш, дигән фикерне җиткерәләр мәкальләр. Уңган, кул эшенә һәвәс кызлар егет халкында да ихтирам, мәхәббәт яулый, дигәннәр татарлар. Әлеге фикер түбәндәге мәкальдә ассызыклана: *Кызлар туккан киндерә яшь йөрәкне көйдерә*. Гомумән, «татар халкында хезмәт тәрбиясе бирү бик әһәмиятле бурыч дип карала. Бездә *Эш бүре түгел, урманга качмас; Эш җүләрләрне ярата* кебек мәкальләр дә, җылы өйдәге мичкә утырып, урманнан утын китерүне мактый торган экиятләр дә юк. Кечкенәдән үк баланы эшкә өйрәтү милли тәрбиянең үзәген тәшкил итә», – дип яза галим М. Әхмәтҗанов [Әхмәтҗанов, б. 88]. Төрек мәкальләрендә дә шуңа охшаш күренешне күзәтәбез.

Бөртекле культураларның үзара антиномиясе гаделлек, намус турындагы мәкальләрдә дә урын ала. Мәсәлән: *Бодай күрсәтеп, арпа сатма*. Бөртекле культура белән чүп үләне каршылыгы яхшы, намуслы кеше белән явыз, намуссыз кеше арасындагы каршылык буларак аңлашыла. Төрекләрдә киң таралган мондый мәкальне мисал рәвешендә теркәп китик: *Buğdayın yanında acı ot da sulanır*. Җәмгыять инсафлы кешеләр белән бергә намуссыз кешеләргә дә үсү мөмкинлеге бирә, мәкаль шундыйлардан сак булырга чакыра.

Әхлакый кыйммәтләргә кагылышлы мәкальләрдә агач, бигрәк тә җимеш бирә торган агач образы еш урын ала. Ике халык мәкальләрендә дә агачның (гомумән, үсемлекнең) җимеш бирүе – зур кыйммәт, җимешнең башкалар өчен әһәмияте, аның сыйфаты агачның да кыйммәтен билгеләүче күрсәткеч буларак бәяләнә. Җимеш бирмәү – агач, үсемлекнең файдасыз, кирәксезлеген ассызыклаучы сыйфат буларак ачыклана, җимешсез агач һәм файдасыз, кирәксез, ялкау,

һөнәрсез, гомумән, «начар» кеше арасында параллельләр үткәрелә. Мисалларга тукталыйк: *Kavakta nar olmaz, kötülerde ar olmaz; Her ağacın meyvası olmaz; Kavak ağacı gibi ne yemişi var ne gölgesi; Агач җимеше белән, кеше эше белән матур; Яхшы агач яхшы җимеш бирә* һ.б. Охшаш кыйммәтләрне пропагандалауда үлән һәм иген образлары кергән мәкальләр дә катнаша. Мәсәлән: *Кычыткан орлыгы булганчы, бодай орлыгы бул*. Әмма алгарышка ирешү өчен тырышлык кую сорала. Түбәндәге мәкальдә әлеге идея йөзем агачы артыннан багу, аны үстерү күренешен метафорик куллану аша җиткерелә: *Bağa bak üzüm olsun, yemeye yüzün olsun.*

Ике халыкта да роза гөле, чәчәк образы максатка ирешүдә авырлыклардан курыкмаска кирәклеген ассызыкларга ярдәм итүче атрибут буларак кулланыла. Максат сыйфатында матур, әмма холкы «чәнечкеле» кыз белән парлашу; хыялны тормышка ашыру өчен күп вакыт сарыф итү һ.б. күзаллана ала. Мәкальләрне теркәп китик: *Gülü seven, dikenine katlanır; Чәчәк җыйган кеше чәнечкедән курыкмый.* Роза гөле белән бәйле алдагы мәкальдә төрки халыкларда кунакчыллык сыйфатына әһәмият бирү чагылыш таба: *Кунак – хуҗаның гөлчәчәге*. Биредә, беренчедән, хуҗа кешегә куела торган таләпләрне күрергә була: роза гөле яхшы тәрбия, ярату таләп иткән кебек, кунак кешегә дә шундый мөнәсәбәт күрсәтелергә тиеш; икенчедән, кунак кешене гөлчәчәк белән чагыштыру аңа карата куелган таләпләрне дә яңгыратырга ярдәм итә: хуҗа өендә гөлчәчәктәй матур, сокландыргыч, ягъни әдәпле, итагатьле булу сорала.

Шәрык әдәбиятында борынгыдан камил шәхес идеясе алга сөрелә, әмма халык мәкальләрендә идеализм иллюзиясенә бирелүнең куркыныч булуы ассызыклана, чынбарлыкта камил кешеләр, камил хәятләр була алмый. *Арпаның саламы, күмернең төтене була,* дип кисәтә төрек мәкале *(Arpa samanıyla kömür dumanıyla*). Монда ислам дине алга сөргән «шөкер итеп яшәү» идеясе дә чагылыш таба. «Кимчелеге булмаган һичбер әйбер дә юк. Кулланыла торган әйберләрне кимчелекләре белән кабул итәргә кирәк», – дигән аңлатма бирелә сүзлектә [Atasozleri ve deyimler…, б. 216].

Үсемлек образлары кергән мәкальләр мисалында галимнәрнең «табигать белән өзелмәс бәйләнеш, тәрбияви характер, башка халыкларның мәдәниятләре белән элемтәдә тору чагылышы хас» булуын төрки мәдәнияткә хас үзенчәлек буларак билгеләүләренең тагын бер кат раслануын да искәртеп китү артык булмас [Такаракова, б. 150].

Йомгак ясап, шуны ассызыклап китү урынлы булыр: татар һәм төрек мәкальләрендә үсемлек образлары (бигрәк тә агач, чәчәк, агачның билгеле бер төре (усак, юкә), җиләк-җимеш (алма, йөзем, груша), бөртекле культуралар (арпа, бодай), яшелчә образлары (суган, шалкан, баклажан)) еш очрый. Әлеге образлар кеше яшәешенә, үзара мөнәсәбәтләргә метафора буларак кулланыла ала (мәсәлән, кеше һәм аның гаиләсе агач һәм аның яфраклары белән тиңләштерелә); кешеләр арасындагы аермалар үсемлекләр арасындагы капма-каршы үзен-

чәлекләр белән тиңләштерелә (җимешле агач – җимешсез агач); омонимия, сүз уйнату максаты белән кулланыла (суган башы – җәмгыятьтә баш булуга омтылу) һ.б. Мондый мәкальләрдә күбрәк коллективизм идеяләре, гаилә һәм туганнар арасындагы бердәмлек социаль кыйммәтләр буларак алга сөрелә; кунакчыллык, хезмәткә мәхәббәт, тырышлык, җәмгыять өчен файдалы кеше булып җитешү идеяләре әхлакый кыйммәтләр чагылышы буларак яңгырый; виталь кыйммәтләрдән хәрәкәт, үсеш идеясе яшәеш шарты буларак чагылыш таба.

Әдәбият

Ахметшина А.Р. Семантика татарских пословиц: в сравнении с русскими и татарскими пословицами: дис. … канд. филол. наук. Казань, 2000. 151 с.

Әхмәтҗанов М.Р. Яманны юлдаш итмә: мәкаләләр, очерклар, эсселар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. 223 б.

Бакиров М. Х. Мәкальләр һәм әйтемнәр // Татар фольклоры: Югары уку йортлары өчен д-лек. Казан: Мәгариф, 2008. Б. 89–100.

Гусейнов А.А. Мораль // Философский словарь. М.: Республика, 2001. С. 342–343.

Биктагирова З.А., Хазиева-Демирбаш Г.С. Личные имена в татарских и турецких пословицах и поговорках // Вопросы современной науки и практики. 2012. № 2 (40). С. 271–274.

Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре: өч томда. 1 т.. Казан: Татар. кит. нәшр., 1959. 913 б.

Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре: өч томда. 2 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1963. 959 б.

Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре: өч томда. 3 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1967. 1013 б.

Каминская Е.А. Культурные смыслы мифов и их отражение в традиционном фольклоре // Вестник Челябинской академии культуры и искусств. 2015. №5 (44). С. 49–55.

Мугтасимова Г.Р., Туэрсюньтаи А. Растительный мир в татарских и уйгурских пословицах // Теоретическое и методическое обеспечение современного филологического образования: Материалы Международной заочной научно-практической конференции, посвященной 25-летию кафедры иностранных языков / Отв. ред. Шакирова Р.Д. Набережные Челны: НГПУ, 2016. С. 151–155.

Такаракова Е. Тюркская этика: традиция и современность // Этнодиалоги. 2021. № 1. С. 145–150.

Татар халык мәкальләре һәм әйтемнәре / төз.: Л. Мөхәммәтҗанова, И. Ямалтдинов. Казан: Татар. кит. нәшр., 2020. 271 б.

Atasözleri ve deyimler sözlüğü / yayına hazırlayan H. Erol Yıldız. – Konya: Karatay yayınları. 2019. 320 s.

Çotuksöken Y. Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. İstanbul: Toroslu Kitaplığı, 2004. 376 s.

Saraçbaşı M.E., Minnetoğlu İ. Türk Atasözleri Sözlüğü. İstanbul, Yaylacık m., 1978. 305 s.

Каюмова Гөлүсә Фәрит кызы,
филология фәннәре кандидаты, Казан (Идел буе) федераль университеты
Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының
татар әдәбияты кафедрасы доценты